

ARŪNAS STREIKUS

ISTORINIAI ARKIVYSKUPO TEOFILIAUS MATULIONIO GYVENIMO IR KANKINYSTĖS KONTEKSTAI

Herojiškų tikėjimo liudijimų pavyzdžiai totalitarinių režimų pastangų sunaikinti Bažnyčią akivaizdoje šiandien regimi kaip viena iš atramų, galinčių padėti pristabdyti dechristianizaciją postmodernioje visuomenėje. Didžiojo krikščionybės jubiliejaus proga 2000 m. gegužės 7 d. Romos kolizijoje pop. Jonas Paulius II iškilmingai paskelbė XX a. Bažnyčios martirologą, kuriame tarp 30 000 naujų tikėjimo kankinių yra įrašytos ir 114 lietuvių pavardės. Naujosios kankinystės aktualumą patvirtina ir daugumoje Lietuvos vyskupijų iš karto po Nepriklausomybės atkūrimo pradėtos, per pastarąjį dešimtmetį gerokai į priekį pasistūmėjusios okupacijų metais represuotų dvasininkų ir pasauliečių beatifikacijos bylos¹. Tai, kad Šventųjų skelbimo kongregacija, siekdama išvengti kankinystės reiškinių devalvavimo, labai kruopščiai tikrina ir kritiškai vertina apie kandidatus į šventumą surinktą istorinę medžiagą, yra vienas iš faktorių, skatinančių naujosios Bažnyčios istorijos tyrimus. Per

¹ Telšių vyskupija rūpinasi 1946 m. sušaudyto vysk. Vincento Borisevičiaus, Vilniaus arkivyskupija – 1953 m. Vladimiro kalėjime mirusio arkivysk. Mečislovo Reinio, Kaišiadorių vyskupija – 1962 m. neišskiomis aplinkybėmis mirusio arkivysk. Teofiliaus Matulionio, Panevėžio vyskupija – 1945 m. Štuthofo koncentracijos stovykloje žuvusio kun. Alfonso Lipniūno, Kauno arkivyskupija – 1955 m. tremtyje mirusios mokytojos Adelės Dirsytės beatifikavimo procesais.

pastarąjį dešimtmetį Lietuvoje taip pat parengta nemažai istorinių šaltinių rinkinių, akademių studijų ir populiarių publikacijų, kurios atskleidžia vis naujus tikėjimo kankinių gyvenimų ir jų tragiškų atomazgų puslapius.

Svarbus slenkstis beatifikuojant lietuvių tikėjimo kankinius buvo peržengtas 2016 m. gruodžio 1 d., kai popiežiaus Pranciškaus įgaliota Šventųjų skelbimo kongregacija paskelbė dekretą, pripažįstantį Dievo tarno arkivyskupo Teofiliaus Matulionio kankinystę ir taip atveriantį kelią jo paskelbimui palaimintuoju. Tai suteikia progą dar kartą pažvelgti į vysk. Matulionio gyvenimo ir kankinystės istoriją, apibendrinti sukauptus faktinius duomenis ir paryškinti mažiau žinomus šios istorijos aspektus. Pasinaudojant kitų tyrinėtojų įdirbiu su vysk. Matulionio veikla netiesiogiai susijusiuose teminiuose laukuose, remiantis publikuotais Dievo tarno raštais ir archyvuose saugomais sovietų režimo institucijų, prisidėjusių prie dvasininkų kontrolės ir jų persekiojimo, dokumentais, straipsnyje mėginama atsakyti į tris pagrindinius klausimus: 1) kodėl ir kokiomis aplinkybėmis vysk. Matulionis dar iki Lietuvos okupacijos net kelis kartus turėjo išklaudyti sovietinio teismo nuosprendžius? 2) kokios priežastys lėmė trečiąjį jo areštą 1946 m.? 3) kodėl net ir paskutiniaisiais gyvenimo metais, jau neturėdamas galimybių tiesiogiai vykdyti savo pareigų, vysk. Matulionis nedavė ramybės religinio gyvenimo prievaizdams Sovietų Lietuvoje ir ar pastarieji turėjo motyvą prievarta pašalinti jų planams trukdžiusį ganytoją?

UOLUSIS RUSIJOS APAŠTALAS

Vysk. Matulionio gyvenimo istorija visų pirma asocijuojasi su nepalaūžiama valia ginti Bažnyčios laisvę veikti nuo bet kokios pasaulietinės valdžios pretenzijų kištis į grynai dvasinę jos veikimo sritį. Pirmą kartą Matulionis dėl to nukentėjo dar 1909 m., kai būdamas Bikavos parapijos (Latvijoje) klebonu pažeidė carinės Rusijos įstatymus, draudusius katalikų kunigams krikštyti kūdikį,

kurio bent vienas iš tėvų yra stačiatikis. Anuomečio teismo sprendimu už tai jis keliems mėnesiams buvo nušalintas nuo bažnytinių pareigų. Atlikęs bausmę, Matulionis tuometinio Mogiliavo arkivyskupijos valdytojo prel. Stepono Denisevičiaus sprendimu buvo perkeltas į Peterburgą, kur jam buvo pavesta administruoti statomą Švč. Jėzaus širdies bažnyčią ir prie jos steigiamą parapiją. Taip Matulionis atsidūrė mieste, su kuriuo neatskiriamai susijusi pirmoji jo kelio į kankinystę atkarpa.

Žlugusią caro valdžią 1917 m. rudenį pakeitęs bolševikų režimas brutaliomis priemonėmis mėgino visiškai sunaikinti religiją. Katalikus, kurių daugumą Rusijoje sudarė tautinių mažumų atstovai, naujoji valdžia vertino itin nepalankiai. Peterburgo kunigai su arkivysk. Janu Cieplaku² priešakyje mėgino priešintis agresyviai bolševikų puolimui. Aštrėjantis konfliktas kulminaciją pasiekė 1923 m. pavasarį, kai buvo pradėta vykdyti bažnytinių vertybių nusavinimo ir parapijų priklausomybę nuo pasaulietinės valdžios turėjusių įtvirtinti sutarčių pasirašymo kampanija. 1923 m. kovo pabaigoje arkivysk. Cieplakas kartu su 15 kunigų, tarp kurių buvo ir Švč. Jėzaus širdies bažnyčios klebonas, buvo teisiami didelį atgarsį sukėlusiam parodomajame Aukščiausiojo tribunolo posėdyje. Kitaip negu pagrindiniams šio teismo proceso dalyviams, Matulioniui ši kartą dar buvo skirta santykinai švelni – vos 3 metų – laisvės atėmimo bausmė, kurią jis atliko Butyrkų ir Sokolnikų kalėjimuose Maskvoje³.

1925 m. paleistas iš kalėjimo, Matulionis sugrįžo į savo parapiją Peterburge. Miestas per nelaisvėje praleistus metus jau buvo spėjęs virsti Leningradu. Trečio dešimtmečio viduryje Katalikų Bažnyčios

² Arkivyskupijos administravimą jis perėmė po to, kai 1919 m. pabaigoje iš Sovietų Rusijos į Lenkiją buvo deportuotas arkivyskupas metropolitas Edvardas von Roppas.

³ Plačiau šis teismo procesas ir priešistorė aprašyti knygoje: Roman Dzwonkowski, *Kościół katolicki w ZSSR 1917–1939: Zarys historii*, Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1997, s. 128–142.

padėtis Sovietų Sąjungoje buvo grėsminga: hierarchinė jos struktūra praktiškai sugriauta, dauguma kunigų buvo kalėjimuose arba deportuoti iš šalies. Kita vertus, pasinaudodamas sovietų režimo pastangomis įtvirtinti savo statusą tarptautinėje arenoje, Šv. Sostas tuo metu dar nebuvo praradęs vilties neoficialių derybų keliu susitarti su režimo atstovais dėl katalikų padėties normalizavimo⁴. Šio diplomatinio žaidimo sudedamąja dalimi galima laikyti ir vysk. Michelio d'Herbigny SJ – vieno iš ankstyvosios Vatikano Rytų politikos architektų, popiežiškosios komisijos *Pro Russia* vadovo – vizitą į Sovietų Sąjungą 1926 m. pavasarį. Matydamas, kad sovietai laikosi derybų vilkinimo taktikos, Vatikanas tuo metu jau buvo apsisprendęs mėginti be sovietų režimo žinios atkurti represijų išblaškytą bažnytinę hierarchiją, todėl vienas iš d'Herbigny misijos tikslų buvo pašventinti naujus vyskopus, suteikiant jiems specialius apaštalinį administratorių įgaliojimus reorganizuotoje Bažnyčios valdymo struktūroje.

Leningrado apaštalinio vikariato administratoriumi buvo paskirtas Antonijus Maleckis. Vienas opiausių naujojo ganytojo rūpesčių buvo papildyti išretėjusias kunigų gretas, todėl jis Leningrade mėgino organizuoti slaptą kunigų seminariją, kurioje, kaip teigiama, liturgiją dėstė ir iš lagerio grįžęs kun. Matulionis⁵. Vis dėlto vysk. Maleckio pastangos veikti ypatingomis sąlygomis nebuvo ilgalaikės. Jis kaip ir kiti slapta pašventinti vyskupai greitai atsidūrė sovietų slaptosios policijos akiratyje. Nepraėjus nė metams nuo pašventinimo, bendradarbiauti su OGPU nesutinkantis dvasininkas buvo ištremtas į Archangelską. Nors 1928 m. pabaigoje vysk. Maleckiui buvo leista grįžti iš tremties, matydamas, kad režimo slaptosios tarnybos nepaliks ramybėje, jis pasirūpino gauti Šv. Sosto sutikimą slapta pašventinti sau padėjėją ir įpėdinį,

⁴ Plačiau apie tai žr. Евгения Токарева, „Проблемы статуса католической иерархии в переговорах СССР и Святого Престола в 20-е годы XX века“, in: *Россия и Ватикан*, 2007, вып. 2, с. 147–180.

⁵ Dzwonkowski, *op. cit.*, s. 145.

tarp galimų kandidatų pirmuoju nurodydamas kun. Matulionį. 1928 m. gruodžio 8 d. raštu pop. Pijus XI kun. Matulioniui suteikė Matregos vyskupo titulą ir paskyrė jį Leningrado apaštalinio administratoriaus pagalbininku *cum jure successionis*. 1929 m. vasario 9 d. vysk. Maleckis, dalyvaujant tik dviem liudytojams, Matulionį slapta konsekrovo vyskupu.

Sąlygos vykdyti ganytojišką veiklą nebuvo palankios. Po laikino atokvėpio, trečio dešimtmečio pabaigoje Sovietų Sąjungoje vėl buvo atnaujintas puolimas prieš religiją, kurio smaigalys, žinoma, buvo nukreiptas į dvasininkiją. Nors OGPU nežinojo apie Matulionio pašventinimą vyskupu, jis tapo viena pirmųjų naujos represijų bangos aukų – jau 1929 m. lapkritį atsidūrė Leningrado kalėjime. Po beveik metus trukusių tardymų jam buvo sufabrikuota byla, pagal kurią jis kaltintas šnipinėjimu užsienio valstybių naudai. 1930 m. rugsėjo 13 d. OGPU kolegijos sprendimu vysk. Matulionis buvo nuteistas 10 metų lagerio ir išsiųstas atlikti bausmės į Solovkų salas.

Garsusis Solovkų lageris, 1923 m. įkurtas buvusių stačiatikių vienuolynų komplekso pastatuose, tyrinėtojų laikomas sovietinės priverčiamojo darbo sistemos formavimosi pradžia. Čia kalinta ir dauguma tuo metu represuotų dvasininkų, kurie buvo apgyvendinti atskirame barake Anzero saloje. Kelios dešimtys ketvirto dešimtmečio pradžioje lageryje kalėjusių lotynų ir rytų apeigų katalikų kunigų sudarė glaudžią bendruomenę, dalydamiesi siuntiniais gaunamu maistu, rūpindamiesi vieni kitais ir bendrai meldamiesi. Nors ir lageryje niekas nežinojo, kad Matulionis yra vyskupas, jis tapo neoficialiu šios bendruomenės lyderiu, atlikusiu ūkvedžio pareigas. Baimindamasi solidaraus dvasininkų veikimo netgi nelaisvėje, lagerio administracija 1932 m. nusprendė išardyti šią religinę komuną. Aktyviausi jos nariai, tarp jų ir vysk. Matulionis, buvo apkaltinti tuo, kad sudarė „antitarybinę grupuotę, kuri vykdė antitarybinę agitaciją, slapta vykdė teologines ir religines apeigas, palaikė nelegalius ryšius su laisve tam, kad galėtų į užsienį perduoti

šnipinėjimo pobūdžio duomenis apie katalikų padėtį SSRS“⁶. Už tai vysk. Matulioniui buvo paskirta papildoma vienerių metų bausmė baudžiamajame izoliatoriuje prie Ladogos ežero.

Tuo metu, kai 1933 m. gegužės pabaigoje Leningrade vysk. Matulioniui buvo rašomas trečias sovietinio teismo nuosprendis, Maskvoje, atrodo, tarp Lietuvos ir Sovietų Sąjungos diplomatų jau vyko pokalbiai dėl galimybių išlaisvinti įkalintus lietuvių tautybės kunigus mainais į Lietuvos kalėjimuose kalinamus komunistus. Esamais duomenimis, pastarasis pasikeitimo politiniais kaliniais projektas buvo inicijuotas Šv. Sosto⁷ ir, matyt, buvo susijęs su anksčiau puoselėtų ambicingų Vatikano misijų planų Rusijoje korektyvomis. Galutinai įsitikinęs, kad vykdyti aktyvią misionierišką veiklą sovietų valdomoje teritorijoje nebus jokių galimybių ir viena po kitos žlungant vysk. d'Herbigny iniciatyvoms sukurti slaptą bažnytinę hierarchiją, nuo ketvirto dešimtmečio pradžios didžiausias dėmesys buvo sutelktas į apaštalinės veiklos rusų diasporose už Sovietų Sąjungos ribų stiprinimą ir aktyvesnio vaidmens prisiėmimą antikomunistinės propagandos bare⁸. Pagal 1933 m. spalio 5 d. pasirašytą protokolą to paties mėnesio pabaigoje į Lietuvą atvyko 18 Sovietų Sąjungoje kalintų asmenų (15 iš jų kunigai) mainais į 24 Lietuvos kalėjimuose kalintus komunistus. Simboliška tai, kad iš sovietinių lagerių paleidžiamųjų sąrašė pirmuoju numeriu buvo įrašytas Teofilus Matulionis, o Lietuvos išduodamų kalinių sąrašo viršūnėje buvo Antanas Sniečkus, vėliau nemažai prisidėsiantis prie vyskupo persekiojimo.

⁶ Ирина Осипова, „В язвах своих сокрой меня...“, Москва: Серебряные нити, 1996, с. 184.

⁷ Jonas Švilpa, „Vatikanas–Kaunas–Maskva: apsikeitimas politiniais kaliniais (1933 ir 1935 m.)“, *Istorija*, 2007, t. 67, p. 39.

⁸ Filippo Frangioni, „L'URSS e la propaganda contro la religione: Per una definizione dell'anticomunismo nella Santa Sede degli anni Trenta“, in: *Pius XI: Keywords*, edited by Alberto Guasco and Raffaella Perin, Zürich-Berlin: LIT Verlag, 2010, p. 305.

Kiek atsigavęs nuo sovietiniuose lageriuose patirtų kančių, vysk. Matulionis kartu su iš Sovietų Sąjungos irgi grįžusiu buvusiu Vakarų Sibiro apaštalinio vikariato administratoriumi kun. Julijonu Gronskiu 1934 m. kovą išvyko į Romą pasimatyti su popiežiumi. Trūkstant papildomų šaltinių, sunku pasakyti, kiek istoriškai autentiškas yra prel. Stanislovo Kiškio aprašytas jaudinantis Matulionio susitikimas su Šv. Tėvu, kuris neva paprašęs, jog vyskupas kaip kankinys pirmas jį palaimintų⁹. Bent jau pats vysk. Matulionis, dalindamasis kelionės įspūdžiais, tokio epizodo neminėjo¹⁰. Daug patikimesnis yra šaltinis, užfiksuojantis iš Sovietų Sąjungos grįžusių dvasininkų nuostatas, jų išsakytas tiesiogiai pop. Pijui XI. Po vysk. d'Herbigny atleidimo iš komisijos *Pro Russia* vadovo pareigų Rusijos reikalus Šv. Sosto Nepaprastųjų Bažnyčios reikalų kongregacijoje kuravęs prel. Domenico Tardini iš karto po minėto vizito 1934 m. balandžio 11 d. Šv. Sosto atstovą Lietuvoje Antonino Aratą informavo:

Šventasis Tėvas – kuriam nedelsdamas papasakojau, ką Jūs pranešėte – visiškai sutiko su svariomis pastabomis, taip aiškiai išsakytomis J. M. Jo Šventenybė vis dėlto pabrėžė, kad J. E. Monsinajorai Sloskans ir Matulionis, o ir Mons. Gronskis sutartinai pareiškė, jog jeigu jiems būtų leista pasirinkti, jie būtų labiau linkę likti kalėjime nei išvykti iš Rusijos: toks pareiškimas ne tik teikia didžiulę garbę minėtų tikėjimo liudytojų uolumui ir pasiaukojimo dvasiai, bet ir rodo, kokie gilūs yra herojiškiausių kalintų dvasininkų jausmai.¹¹

Ketvirto dešimtmečio antroje pusėje, gyvendamas Kaune ir atlikdamas benediktinių bažnyčios rektoriaus pareigas, vysk. Matulionis vengė afišuoti savo ankstesnius kentėjimus. 1934–1940 m. periodinėje spaudoje publikuotuose interviu su vyskupu labai ma-

⁹ Prel. Stanislovas Kiškis, *Arkivyskupas Teofilis Matulionis*, Kaišiadorys: Kaišiadorių vyskupijos kurijos leidykla, 1996, p. 59.

¹⁰ „Ką pasakoja JE vysk. T. Matulionis?“, *Rytas*, Kaunas, 1934 04 18, p. 5.

¹¹ *Lietuva ir Šventasis Sostas (1922–1938): Slaptojo Vatikano archyvo dokumentai*, sudarė Arūnas Streikus, Vilnius: LKMA, 2010, p. 472.

žai vietos skiriama praeties patirtims apsvarstyti. Vysk. Matulionis daug mieliau kalbėdavo apie savo kasdienybę, aktualias religinio gyvenimo problemas ar dalydavosi įspūdžiais iš savo kelionių po JAV, Palestiną ir Egiptą. Vienas iš nedaugelio viešo jo veikimo barų šiuo laikotarpiu buvo Misijoms remti sąjungos pirmininko pareigos, kurias 1938 m. jis perėmė iš prel. Stanislovo Jokūbausio. Tik sovietų okupacijos išvakarėse, 1940 m. balandžio 19 d. jam pasiūlyta ir svarbesnė bažnytinė tarnyba – vyriausiojo kariuomenės kapeliono pareigos.

Nepaisant kuklios pozicijos viešojoje nepriklausomos Lietuvos erdvėje, vysk. Matulionis sovietų valdžios dėmesio centre atsidūrė jau pirmaisiais okupacijos metais. Sovietų valdžiai jis buvo neparankus pirmiausia tuo, kad turėdamas dar 1929 m. (slapta pašventinant vyskupų) suteiktus plačius įgaliojimus *in partibus infidelium*, jis galėjo veikti katalikų gyvenimą SSRS gilumoje, kur ji tikėjosi išrovusi katalikybę visiems laikams: 1939 m. tuometinėje SSRS teritorijoje tebuvo likusios dvi katalikų bažnyčios. Jau 1940 m. pabaigoje iš Maskvos buvo duotas nurodymas aktyviai sekti vysk. Matulionį, kuris, jų duomenimis, palaikė ryšius su unitų metropolitu, Lvovo arkivysk. Andriejumi Šeptyckiu¹². Visi prieš Antrąjį pasaulinį karą SSRS teritorijoje dirbę katalikų dvasininkai sovietų valdžios buvo laikomi Vatikano ar kitų užsienio valstybių agentais, nes dauguma jų buvo ne rusų tautybės. Šis įsitikinimas buvo toks stiprus, kad ir po karo vysk. Matulionis buvo įvardijamas kaip „vienas iš Vatikano agentūros SSRS vadovų“, kurio veiklą reikia itin atidžiai kontroliuoti¹³.

¹² Visiškai slaptas SSRS NKVD GUGB 2-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo kpt. Ševelevo raštas LSSR NKVD UGB 2-ojo skyriaus viršininkui Danieliui Todesui, 1940-12-07, in: *Lietuvos ypatingasis archyvas*, (toliau – *LJA*), f. K-30, ap. 1, b. 31, l. 403.

¹³ Visiškai slaptas SSRS NKGB 2-os valdybos 5-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo Igorio Polianskio direktyva LSSR NKGB vadovui Aleksandrui Guzevičiui, 1944-09-07, in: *LJA*, f. K-30, ap. 1, b. 31, l. 104.

Savo susirūpinimą Rusijos katalikų reikalais, kartu ir sovietų valdžios nuogaštavimus Matulionis patvirtino jau pirmomis antrosios sovietų okupacijos dienomis. 1944 m. lapkričio 18 d. jis kreipėsi į Religinį kultūrų reikalų tarybos (toliau – RKRT) įgaliotinį Lietuvoje, prašydamas padėti pasiųsti į Leningradą keletą kunigų iš Lietuvos, kurie galėtų aptarnauti ten gyvenančius katalikus. Nors sovietinio saugumo organai buvo linkę pasinaudoti šia galimybe pasiųsti savo agentą ir per jį kontroliuoti vysk. Matulionio ryšius su šio miesto katalikų bendruomene, nugalėjo RKRT pirmininko Igorio Polianskio požiūris, kad Leningrade iš viso nesą jokios katalikų bendruomenės¹⁴. Vysk. Matulionis buvo ir vienas iš Leningrado srities NKGB valdybos vestos agentūrinio sekimo bylos „Vatikan“ objektų, todėl pas jį 1945 m. birželio mėnesį iš Leningrado buvo komandiruotas agentas „Vichr“ su užduotimi išsiaiškinti: „1) Katalikų Bažnyčios planus plečiant savo veiklą Leningrado ir kitose SSRS srityse; 2) duomenis apie dvasininkus, Vatikano atsiųstus į SSRS žvalgybinei ir misionieriškai veiklai“¹⁵.

Apie vysk. Matulionio pastangas siųsti kunigus į Sovietų Sąjungos gilumą nacių okupacijos metais sovietų režimas, atrodo, irgi žinojo. Dar 1941 m. rugpjūčio 21 d. vysk. Matulionis kreipėsi į Šv. Tėvą, paliudydamas tvirtą ryžtą grįžti apaštalauti į Rusiją:

O dabar, jau žiebiantis vilčiai, vartus nuo bolševizmo užvėrus ir užkalus, Dievui padedant, mano ir Lietuvoje gyvenančių kunigų iš Rusijos širdyse vėl kyla naujas troškimas Kristaus mokymą, Apaštalų vardu perduodamą, skleisti, apaštalauti. Nors mano amžius jau silpsta, tačiau, kiek leidžia jėgos, esu pasirengęs imtis apaštalavimo Rusijoje, kur iki tremties praleidau savo jaunystę ir brandą.

Aš kiekvieną akimirką esu pasirengęs grįžti prie savo ankstesnių parei-

¹⁴ RKRT pirmininko Igorio Polianskio raštas RKRT įgaliotiniui Lietuvoje Alfonsui Gailevičiui, 1945-02-22, in: *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*, (toliau – LCVA), f. R-181, ap. 3, b. 4, l. 6.

¹⁵ SSRS NKGB 2-osios valdybos 5-ojo skyriaus raštas Leningrado sr. NKGB valdybos 2-ajam skyriui, 1945-03-24, in: *LYA*, f. K-30, ap. 1, b. 31, l. 424.

gų. Jeigu Tavo Šventenybei atrodys, kad mano sugrįžimas reikalingas ir naudingas, meldžiu, kad galėčiau grįžti. Tavo Šventenybei už tai nuolatos dėkosiu.¹⁶

Nors 1941 m. spalio pradžioje Vatikano valstybės sekretorius kard. Luigi Maglione pranešė vysk. Matulioniui apie visišką Šv. Tėvo pritarimą šiems planams ir suteikė jam gana plačius įgaliojimus¹⁷, įgyvendinti šias iniciatyvas pasirodė ne taip lengva kaip tikėtasi. 1942 m. pradžioje vysk. Matulionis nesėkmingai mėgino gauti leidimus vykti į nacių užimtas Sovietų Sąjungos sritis iš įvairių nacių okupacinės valdžios institucijų. Panašiai kaip ir sovietai, naciai katalikybę laikė vienu iš lenkiškos kultūrinės ir politinės įtakos sklaidos įrankių, todėl nuo pat pradžių stabdė bet kokią jos plėtrą į rytus. Propagandiniais tikslais okupacinė nacių administracija toleravo ir iš dalies rėmė tik sovietų sugriautų Stačiatikių Bažnyčios struktūrų atkūrimą okupuotose teritorijose. Jų sukurtų pagalbinių vietos valdžios įstaigų pareigūnai, kurių daugumai buvo artima tradicinė rusiško ar baltarusiško nacionalizmo, savo natūralia kultūrine terpe laikiusio stačiatikišką tradiciją, ideologija, taip pat labai priešišškai reagavo į „lenkų tikėjimo“ invazijos galimybę.

Nepaisant negatyvaus vokiečių nusistatymo, vysk. Matulionis neprarado vilties, kad lietuvių kunigams anksčiau ar vėliau bus duotas leidimas vykti į Rusiją. Nacių okupacijos laikotarpiu jis buvo pagrindinis pasirengimo misijoms Rytuose koordinatorius: rinko bažnytinį inventorių, maldaknyges ir katechetinę literatūrą rusų kalba, telkė pasiryžusius vykti į Rusiją kunigus bei rūpinosi

¹⁶ *Arkivyskupas Teofilus Matulionis laiškuose ir dokumentuose*, parengė vysk. Jonas Boruta, Elena Neniškytė, Algimantas Katilius, Vilnius: LKMA, 2002, p. 69–70.

¹⁷ Regina Laukaitytė, „The interest of Lithuania’s Church in the apostolic activity in Russia and among Russians“, in: *Church History between Rome and Vilnius: Challenges to Christianity from the early Modern Ages to the 20th century*, sud. Arūnas Streikus, (ser. *Bažnyčios istorijos studijos*, t. 4), Vilnius: LKMA, 2011, p. 112.

naujų kandidatų parengimu, iš vyskupijų kurių gaudavo apaštaliniam Rusijoje surinktas aukas. Vysk. Matulionis drauge su dar 27 dvasininkais buvo ir 1942 m. pradžioje Kauno tarpdiecezinėje kunigų seminarijoje įkurto *Institutum Russicum* steigėjas¹⁸.

Taigi sovietams reokupuojant Lietuvą, vysk. Matulionis režimo vadovų, karo metais pasukusių religinės politikos vairą Rusijos Stačiatikių Bažnyčios interesų protegavimo kitų konfesijų atžvilgiu linkme, akyse buvo aktyviausias katalikybės sklaidos Sovietų Sąjungos gilumoje iniciatorius, dėl to *a priori* pavojingas politinis priešas. Atitinkamų sovietų režimo institucijų turbūt neliko nepastebėtos ir nacių okupacijos metais viešai išsakytos vysk. Matulionio mintys. Nors šiuo laikotarpiu vyskupas nesireiškė periodinėje spaudoje, Kaišiadorių vyskupijos tikintiesiems adresuotuose ganytojo laiškuose nevengė antibolševikinės retorikos, o viename iš jų netgi atvirai paragino melstis, „kad ir šiam karui pasibaigus lietuviai vėl būtų Vakarų Europos kultūringųjų tautų šeimoje, kaip laisva ir nepriklausoma tauta“¹⁹.

NEPALAUŽIAMAS TIKĖJIMO LAISVĖS IR ŽMOGAUS TEISIŲ GYNĖJAS

Vysk. Matulionis kaip niekas kitas tuo metu Lietuvoje gerai pažinojo antihumanišką totalitarinių režimų prigimtį, tačiau daugiau galimybių priimti sprendimus, kurie padėtų apsaugoti žmones nuo nacių ar sovietų vykdyto teroro, jis įgijo tik tapęs Kaišiadorių vyskupijos ordinaru. 1943 m. gegužę į Kaišiadorių katedrą įžengęs ganytojas su pirmaisiais tokio pobūdžio išbandymais susidūrė jau tų pačių metų rudenį. Rugsėjo 10 d. Kaišiadorių katedroje ir Žiežmarių bažnyčioje per sekmadienio pamaldas vokiečiai surengė

¹⁸ Regina Laukaitytė, *Lietuvos Bažnyčios vokiečių okupacijos metais (1941–1944)*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2010, p. 198.

¹⁹ Kaišiadorių vyskupo ganytojinis laiškas, 1943-09-16, in: *Arkivyskupas Teofilius Matulionis laiškuose ir dokumentuose*, p. 15.

žmonių gaudynes priverstiniais darbams. Reaguodamas į tai, vyskupas rugsėjo 16 d. išsiuntė generaliniam komisarui Adrianui von Rentelnui protesto raštą, kuriame šį įvykį pavadino negirdėtu tikinčiųjų teisių nepaisymu ir reikalavo kuo greičiau jį iširti. Sumintuosius pavyko išlaisvinti, tačiau Žiez marių klebonas prel. Bernardas Sužiedėlis kelis mėnesius buvo kalinamas, siekiant išgauti iš vyskupo pažadą jį nubausti kanonine tvarka. Vysk. Matulionis šio pažado išvengė, puikiai žinodamas, kad prel. Sužiedėlis nukentėjo, nes tvirtai laikėsi jo paties nurodymų apsaugoti religinę erdvę nuo pasaulietinės valdžios pasikėsinimų. Ordinaras jau savo pirmajame bendraraštyje (1943 m. birželio 8 d.) primygtinai įspėjo diecezijos kunigus, „kad sakykla nebūtų panaudojama profaniškiems, politiniams ar apskritai su religija neturintiems ryšio skelbimams ir raginimams“²⁰.

Kai vysk. Matulionis perėmė Kaišiadorių vyskupijos vairą, naciai su vietos talkininkų pagalba jau buvo beveik išsprendę „žydų klausimą“, todėl jam pavyko išvengti sunkios moralinės dilemos, susijusios su viešu Holokausto (ne)pasmerkimu. Kita vertus, vysk. Matulionis, kaip ir dauguma kitų Lietuvos vyskupų, nedvejodamas teikė pagalbą slapstant iš getų pabėgusius žydus. Jam tarpininkaujant Kauno benediktinės apsiėmė globoti iš geto ištrūkusią vos trejų metų būsimą pianistę Esterą Elinaitę. Iš pradžių ją prižiūrėjo ilgametė vysk. Matulionio talkininkė ses. Agota Misiūnaitė, vėliau Estera buvo perkelta į benediktinių administruojamus Čiobiškio vaikų namus.

Vis dėlto nacių Lietuvoje vykdyta gana atsargi, pragmatinė religinė politika vysk. Matulioniui nesuteikė daug progų atsiskleisti kaip nuosekliam tikėjimo laisvės gynėjui. Tokia nuostata daug geriau atsiskleidė sovietinės okupacijos sąlygomis. Anksčiau sukaupta sovietinės tikrovės patirtis nuo pat pradžių pavertė vysk. Matulionį savotišku ekspertu, galinčiu patarti, kaip dvasininkams dera elgtis

²⁰ *Arkivyskupas Teofilus Matulionis laiškuose ir dokumentuose*, p. 32.

tiesiogiai susidūrus su sovietų antireligine politika, o tai, žinoma, negalėjo patikti sovietų valdžios pareigūnams. Jo anuometinį požiūrį, atrodo, gana adekvačiai perteikia pirmieji sovietų saugumo agentų pranešimai. Antai agentas „Adomaitis“, su Kauno Šv. Antano parapijos vikaru kun. Alfonsu Grausliu 1940 m. rugpjūčio 26 d. aplankę vyskupą, išgirdo tokius jo patarimus, kaip elgtis bažnyčių uždarymo atveju: „reikia suorganizuoti kuo daugiau žmonių iš paties aiškiausio proletariato, darbininkų, sargų, tarnaičių, tegul jie surašo prašymą ir išrinkę delegaciją eina į tas įstaigas, kurių žinioje būtų bažnyčių reikalai. Vysk. Matulionis pabrėžė, kad jis šitokiu būdu gelbėdavęs bažnyčias Petrapilyje komunistinio režimo metu ir neblogai sekdavęsi“²¹. Tame pačiame pokalbyje vysk. Matulionis nerekomendavo dėl represijų baimės atsisakyti ir kunigiškų drabužių, motyvuodamas tuo, kad taip dvasininkų persekiojimas geriau matomas tikintiesiems, todėl sulaiko valdžios atstovus nuo itin grubių išpuolių.

Sovietams antrą kartą okupuojant Lietuvą, dėl ankstesnės santykių su sovietų režimu patirties vysk. Matulionis, be abejonės, žinojo, koks pavojus gresia visiems dvasininkams ir konkrečiai jam. Nepaisant to, ne tik jis pats apsisprendė pasilikti, bet ir visiems savo diecezijos kunigams uždraudė be jo specialaus leidimo pasišalinti iš vyskupijos teritorijos²². Tokį elgesį lėmė tvirtas įsitikinimas, kad ganytojas bet kokiomis sąlygomis turi pasilikti su jam pavesta tikinčiųjų kaimene. Kita vertus, naujų išbandymų nepabūgęs ganytojas nesirengė ir sėdėti sudėjęs rankų, pasyviai laukdamas, kol seni pažįstami iš NKVD pasibels į Kaišiadorių vyskupijos kurijos duris. Ikikarinė santykių su sovietine sistema patirtis nepalaužė vyskupo ryžto toliau ginti Bažnyčios teises. Dėl to jis greitai tapo vietos valdžios atstovų ypač nemėgstamu dvasininku.

²¹ Agento „Adomaitis“ pranešimas, 1940-08-28, in: *LYA*, f. K-1, ap. 45, b. 31, l. 33–34.

²² Bendraraštis dekanams, 1944-07-03, in: *Arkivyskupas Teofilus Matulionis laiškuose ir dokumentuose*, p. 54–55.

LSSR NKGB šefas Aleksandras Guzevičius jau 1945 m. kovo 4 d. teiravosi Maskvoje, ar vysk. Matulionis, 1933 m. iškeičiant jį į Lietuvos komunistus, buvo amnestuotas ir ar negalima būtų jį sugražinti pabaigti bausmę, nes jis, esą, aktyvina savo veiklą²³. Nemažiau susierzinęs buvo ir RKRT įgaliotinis, taip apibūdinęs vysk. Matulionį:

iš visų vyskupijų gauti įvairaus pobūdžio laišakai, kurie daugiausia buvo materialinio-ūkinio pobūdžio, tačiau gauti iš draugo [čia įgaliotinio klaidą pastebėjo laiško gavėjai, pažymėdami pastarąjį kreipinį dideliu klaustuku, – A. S.] Matulionio įvairūs pareiškimai iš esmės skiriasi nuo visų kitų. Juose matyti, kad nepripažįstamas Bažnyčios atskyrimas nuo valstybės [sovietinė šio principo interpretacija, – A. S.], o taip pat aiškiai rodo antisovietines Matulionio nuotaikas.²⁴

Iš tolesnio rašto turinio matyti, kad tokį vysk. Matulionio vertinimą lėmė 1945 m. balandžio 7 d. rašytame kreipimesi į LSSR švietimo liaudies komisarą jo išsakytas protestas prieš prievartinį mokinių įrašymą į ateistines pionierių ir komjaunimo organizacijas bei 1945 m. vasario 10 d. rašytame laiške RKRT įgaliotiniui išdėstyti šiuurkščios prievartos prieš kunigus faktai. Šiame rašte paminėti vysk. Matulionio kreipimaisi į sovietinės valdžios institucijas nebuvo vieninteliai jo kovos už Bažnyčios ir tikinčiųjų teises faktai. Iš sovietinių pareigūnų reikalaujamas gerbti Bažnyčios teises, vyskupas laisvai operuodavo sovietiniais įstatymais, grindžiančiais jo pozicijos teisingumą net sovietinės sistemos rėmuose, ir tai, žinoma, negalėjo nesiutinti sovietų valdžios atstovų.

Protestuodamas prieš tikėjimo laisvės suvaržymus vysk. Matulionis nevengė galimybių ieškoti sąlyčio taškų su okupacine valdžia.

²³ LSSR NKGB komisaro Aleksandro Guzevičiaus telegrama SSSR NKGB 2-osios valdybos viršininkui Fedotovui, 1945-03-04, in: *LYA*, f. K-30, ap. 1, b. 31, l. 425.

²⁴ RKRT įgaliotinio raštas LKP CK pirmajam sekretoriui Antanui Sniečkui, 1945-04-26, in: *LYA*, f. K-30, ap. 1, b. 31, l. 419.

Tai aiškiai liudija 1945 m. vasarą po susitikimo su Lietuvos SSR Liaudies Komisarų Tarybos pirmininku Mečislovu Gedvilu jo parašytas platus memorandumas. Jo pradžioje konstatavęs, kad „Katalikų Bažnyčia sugyvena su įvairiomis valdymo formomis, jei tik nėra trukdoma atlikti jai pavestą misiją žmonijoje“, vyskupas kaip galimo *modus vivendi* tarp sovietų valdžios ir Katalikų Bažnyčios Lietuvoje būtina sąlyga nurodė tai, kad valdžia turi pripažinti minimumą pagrindinių teisių Bažnyčiai ir neversti jos remti valdžios politiką²⁵. Tačiau sovietų režimo tikslai buvo visiškai priešingi. Jis nesirengė Bažnyčiai palikti jokių teisių, kartu siekdamas paversti ją savo įrankiu, todėl į parodytą geros valios gestą neatsakė. Nepaisant to, Lietuvos vyskupai, tarp jų ir vysk. Matulionis, neatsisakė tęsti kompromiso paieškų. 1946 m. vasario 5 d. jie su aukštais valdžios atstovais dalyvavo pasitarime, kuriame buvo svarstomos tarpusavio santykių problemos. Deja, ir šiame susitikime abiejų pusių požiūriai buvo per daug skirtingi, kad būtų įmanoma pasiekti susitarimą.

Kad vyskupams sovietų režimo sąlygomis gresia mirtinas pavojus, buvo aišku dar iki vysk. Matulionio suėmimo. Tai patvirtino tragiškas vysk. Vincento Borisevičiaus, 1946 m. rugpjūtį nuteisto mirties bausme, likimas. Aiškus ženklas apie vyskupui iškilusį pavojų buvo ir vieno artimiausių jo bendradarbių, Kaišiadorių vyskupijos kurijos kanclerio Stanislovo Kiškio suėmimas 1945 m. birželį. Iš viso iki 1946 m. pabaigos mažoje, vos apie šimtą kunigų turėjusioje Kaišiadorių vyskupijoje buvo suimta net 17 kunigų. Tai irgi buvo netiesioginis įspėjimas, kad vyskupui gali tekti pasidalyti atsakomybe už jam pavaldiems dvasininkams inkriminuosimus nusikaltimus.

Žinoma, vysk. Matulionis galėjo išvengti trečiojo suėmimo, jeigu būtų sutikęs bendradarbiauti su sovietų saugumu. Spaudimas dėl tokio bendradarbiavimo buvo daromas visiems Lietuvos vyskupams nuo pat okupacijos pradžios, o ypač sustiprėjo 1946 m. Tiesa,

²⁵ *Arkivyskupas Teofilus Matulionis laiškuose ir dokumentuose*, p. 120–127.

vysk. Matulionio atveju MGB turėjo nedaug priemonių šantažui. Nepriklausomybės metais ir nacių okupacijos laikotarpiu jis, kaip minėta, viešumoje nebuvo itin pastebimas, represuotų artimų giminaičių neturėjo, o jo socialinis autoritetas buvo itin didelis. Nėra taip pat jokių duomenų, kurie liudytų, kad vysk. Matulionis būtų atvirai rėmęs pasipriešinimą okupantams. Atvirai, jis ne vieną kartą įspėjo kunigus vengti ryšių su antisovietinio pagrindžio struktūromis, gerai suprasdamas, kad tokie ryšiai leis sovietų režimui pateisinti Bažnyčios persekiojimą. Ypač aiškiai toks reikalavimas suformuluotas 1946 m. kovo 8 d. jo pasirašytame bendraraštyje Kaišiadorių vyskupijos dvasininkijai. Juo kunigai buvo įpareigoti pasirūpinti, kad bažnyčiose ir joms priklausiusiuose pastatuose nebūtų slepiama pagrindžio amunicija ar dokumentai, priminta, kad pamoksluose absoliučiai draudžiama kalbėti apie politiką ir su ja susijusius dalykus. Sužinojęs apie savo vyskupijos kunigų ryšius su partizanais, vyskupas patardavo jiems nutraukti tokius ryšius²⁶.

Vyskupas 1946 m. vasarą ir rudenį buvo vis atidžiau sekamas, siekiama žūt būt gauti duomenų, patvirtinančių jo paramą antisovietinio pasipriešinimo sąjūdžiui. LSSR MGB Kaišiadorių apskrities skyrius ne kartą ragintas pirmiausia rinkti įrodymus, kad vyskupas „ideologiškai ir praktiškai vadovauja nacionaliniam pagrindžiui ir banditų junginiams“, tiesiogiai arba per jam pavaldžius kunigus teikia materialinę paramą partizanams, padeda jiems slapstytis²⁷. Nepaisant to, prieš pat suėmimą parengtoje išsamioje pažymoje²⁸, kuri turėjo pagrįsti būtinybę suimti vysk. Matulionį,

²⁶ Vysk. Teofiliaus Matulionio tardymo protokolas, 1947-04-03, in: *Lietuvos vyskupai kankiniai sovietiniame teisme*, parengė Arūnas Streikus, Vilnius: LKMA, 2000, p. 399–407.

²⁷ LSSR MGB 2 skyriaus viršininko Počkaj direktyva Kaišiadorių apskrities skyriui dėl vysk. Matulionio sekimo sustiprinimo, 1946-07-28, in: *LYA*, f. K-30, ap. 1, b. 31, l. 421.

²⁸ LSSR MGB 2 skyriaus pažyma apie vysk. Matulionį, 1946-12, in: *LYA*, f. K-30, ap. 1, b. 31, l. 272a (1-4).

jokie konkretūs ryšių su antisovietiniu pagrindžiu atvejai neminimi. Tačiau šioje pažymoje ypač daug vietos skirta aprašyti vyskupo pastangoms izoliuoti besimokantį jaunimą nuo komunistinės įtakos. Kaip vienas iš šio siekio įrodymų minimas ir vysk. Matulionio 1946 m. spalio 16 d. bendraraštis kunigams dėl jaunimo religinio auklėjimo bažnyčiose, kuriame, remiantis sovietiniais įstatymiais aktais ir aukštų valdžios pareigūnų pareiškimais, tvirtinama: „Iš viso to aišku, kad pagal Bažnyčios Kanonus mums įsakyta, o pagal sovietų Vyriausybės įstatymus mes turime visišką teisę ir laisvę savo bažnyčiose auklėti jaunimą Katalikų Bažnyčios dvasia“²⁹.

Vysk. Matulionis buvo suimtas 1946 m. gruodžio 18 d. Kaišiadorių vyskupijos kurijoje ir išvežtas tardyti į MGB tardymo izoliatorių Vilniuje. Kadangi įrodyti vysk. Matulionio ryšius su pasipriešinimo sąjūdžiu sekėsi sunkiai, pagrindinė kaltinimo medžiaga buvo vyskupo veikla nacių okupacijos metais ir jo nepriklausoma laikysena pirmaisiais pokario metais. Pavyzdžiui, kaip ir visi kiti represuoti vyskupai, vysk. Matulionis kaltintas aktyviai dalyvavęs rengiant antrąjį tautinį Eucharistinį kongresą ir sveikinimo laišką pop. Pijui XII 1943–1944 m. Šių akcijų tikslas, pasak sovietų valdžios, esą buvęs sutelkti lietuvių tautą kovai su bolševizmu, nors iš tikrųjų kongresas turėjo būti grynai religinio pobūdžio renginys. Kitus kaltinimo punktus taip pat vargu ar galėtume laikyti politiniais veiksmais: neleidimas kunigams bažnyčiose skelbti sovietų valdžios atsišaukimų, klausimo, kaip pasipriešinti jaunimo prievartinei ateizacijai, svarstymas bei leidimas kunigams atvirai išdėstyti Bažnyčios negatyvų požiūrį į pionierių ir komjaunimo organizacijas, raginimas teikti represuotų kunigų šeimoms materialinę pagalbą. Kiti kaltinimai buvo visiškai nepagrįsti. Vienas iš tokių – tai kaltinimas, kad vyskupas palaikė aktyviai partizaninėje veikloje dalyvavusius kunigus, nors jokių svarių to įrodymų vyskupo byloje nėra.

²⁹ *Arkivyskupas Teofilius Matulionis laiškuose ir dokumentuose*, p. 62.

Visi minėti kaltinimai tebuvo vyskupo suėmimo formalus pateisinimas, o pirminė arešto priežastis buvo aiškiai parodytas pasiryžimas ginti Bažnyčios teises ir neleisti paversti jos sovietų valdžios politiniu įrankiu. 1947 m. rugsėjo 27 d. Ypatingasis pasitarimas prie SSRS Valstybės saugumo ministro nutarė vyskupą įkalinti septyneriems metams³⁰. Bausmę vysk. Matulionis atliko Ypatingajame Vladimiro kalėjime, kur buvo kalinami sovietų režimui pavojingiausi asmenys. Įdomu tai, kad į šį kalėjimą vyskupas buvo atgabentas tik 1948 m. pavasarį, praėjus daugiau nei pusmečiui nuo bausmės paskyrimo. Bausmės vietos parinkimas buvo formaliai sutvarkytas dar vėliau, tik 1950 m. vasarį.

Deja, duomenų apie šį vysk. Matulionio gyvenimo ir kentėjimų etapą turima labai nedaug, nes jo kalinio byla tyrinėtojams kol kas nėra prieinama. Išliko keletas vyskupo iš kalėjimo rašytų laiškų broliui Juozapui ir jo žmonai Michalinai, tačiau jų turinys nieko nepasako apie tikrąją kalinio būklę³¹. Dėl griežtos laiškų cenzūros juos ne tik reikėjo rašyti rusiškai, bet ir neminėti nieko, išskyrus atsiųsti reikalingus produktus, sveikatą ir orą. Ne viename laiške galime aptikti ir tiesioginių kalėjimo cenzūros įsikišimo ženklų, antai negrabiai užtušuotų eilučių, kur, matyt, būta užuominų apie kalėjimo kasdienybę. Šiek tiek daugiau žinių apie sąlygas Vladimiro kalėjime suteikia čia tuo pat metu kalėjusio arkivysk. Mečislovo Reinio byla³². Iš jos sužinome, kad nuo 1949 m. kovo 1 d. kaliniams buvo uždrausta gauti siuntinius (buvo galima siųsti tik pinigus), jie galėjo rašyti ir gauti tik po du laiškus per metus. Kalinamieji gana dažnai buvo kilnojami iš vienos kameros į kitą,

³⁰ Plačiau apie vysk. Matulionio teismą žr. Arūnas Streikus, „Represijos prieš vyskopus – sudėtinė sovietų valdžios antireliginės politikos Lietuvoje dalis“, in: *Lietuvos vyskupai kankiniai sovietiniame teisme*, p. 8–20.

³¹ Už skaitmenines laiškų kopijas autorius dėkoja Vaidotui Žukui.

³² Aldona Vasiliauskienė, „Arkivyskupas Mečislovas Reinys: kalinio Mečislovo Reinio asmens byla nr. 3145“, *Genocidas ir rezistencija*, 2011, Nr. 1(29), p. 146–179.

pavyzdžiui, arkivysk. Reinys 1948–1953 m. kamerą keitė mažiausiai dešimt kartų. Į darbus jie nebuvo varomi, tačiau į uždara kiemą pasivaikščiojimui išleidžiami tik vieną kartą per parą. Į prašymus savo lėšomis užsisakyti knygų ir spaudos kalėjimo viršininkas paprastai nereaguodavo.

Net ir būdamas garbaus amžiaus vysk. Matulionis laiškuose iš kalėjimo nesiskundė sveikatos problemomis. Jo sveikatos būklė staigiai pablogėjo tik 1953 m. lapkritį, artėjant bausmės pabaigai. Kadangi tai buvo susiję ir su perkėlimu į kamerą kitame aukšte³³, neatmestina prielaida, jog vyskupo sveikata buvo sutrikdyta dirbtinai. Mat, kaip liudija išlikę archyviniai dokumentai, sovietų Lietuvos valdžios institucijos anaip tol nebuvo suinteresuotos jo grįžimu. 1954 m. birželio 30 d. pas RKRT įgaliotinį apsilankęs vysk. Kazimieras Paltarokas paragino leisti vysk. Matulioniu grįžti į Lietuvą ir apsigyventi neseniai mirusio kun. Juozo Vailokaičio name Paštuvoje. Bronius Pušinis iš pradžių suabejojo („Bet jis labai neramus. Juk jis atliko jau antrą bausmę ir dar nežinia, kaip jis toliau elgsis“), tačiau vėliau jau neprieštaravo tokiai opcijai, ciniškai manydamas, kad taip „jis iš kart tikinčiųjų akyse netektų kankinio už dieviškąją bažnyčią aureolės ar vainiko“³⁴.

Kitokios nuomonės laikėsi vietinio KGB vadovai. Iš 1955 m. gruodžio 10 d. LSSR KGB pirmininko Kazimiero Liaudžio rašto Sniečkui sužinome, kad jų pastangomis 1954 m. vyskupas iš Vladimiro kalėjimo ligoninės buvo perkeltas į Zubovo Polianos invalidų namus Mordovijoje. Tame pat rašte Liaudis vėl prašė Sniečkų tarpininkauti, kad vysk. Matulioniu ir toliau nebūtų leidžiama grįžti į tėvynę, kadangi jo grįžimas „gali suaktyvinti priešišką reakcingai nusiteikusių kunigų veiklą ir pakeisti padėtį Kaišiadorių

³³ Pranas Gaida, *Nemarus mirtingasis: arkivyskupas Teofilus Matulionis*, Roma: LKMA, 1981, p. 130.

³⁴ RKRT įgaliotinio memorandumas apie pokalbį su vysk. Paltaroku, 1954-06-30, in: *LYA*, f. 1771, ap. 192, b. 21, l. 156.

vyskupijos valdyme (pagal sovietų valdžios planą mažinant atskirai valdomų vyskupijų skaičių, nuo 1949 m. pastarąją vyskupiją kartu su Kauno ir Vilkaviškio vyskupijomis valdė kan. Juozapas Stankevičius, – A. S.)³⁵. Vysk. Matulionio laišakai giminėms liudija apie atkaklias, tačiau bergždžias pastarųjų pastangas gauti leidimą ganytojui grįžti į tėvynę.

Vis dėlto, nepaisant daromų kliūčių, 1956 m. gegužės mėnesį vysk. Matulionis sugebėjo grįžti į Lietuvą. Čia jo santykiai su sovietų valdžia ir toliau buvo įtempti. Tai lėmė tiek jo siekis atgauti galimybę valdyti Kaišiadorių vyskupiją, tiek raginimai kunigams aktyviau kovoti už Bažnyčios ir tikinčiųjų teises suliberalėjusiomis režimo sąlygomis³⁶. Be to, vysk. Matulionis sugebėjo nelegaliai susisiekti su Šv. Sostu ir gauti jo pritarimą vyskupo, kuris turėjo tapti jo įpėdiniu Kaišiadorių vyskupijoje, pašventinimui. Vykdydamas Šv. Sosto valią, kuri neatitiko sovietų valdžios planų, vysk. Matulionis 1957 m. gruodžio 25 d. slapta pašventino į vyskupus Vincentą Sladkevičių.

Tokie veiksmai vertė sovietų valdžią vėl apsvarstyti jo ištrėmimo už LSSR ribų klausimą³⁷, tačiau tokios minties buvo atsisakyta, nes Lietuvos tikintieji vysk. Matulionį jau tuomet laikė tikėjimo kankiniu ir ketvirtas jo įkalinimas galėjo smarkiai kompromituoti sovietų valdžią. Šis klausimas buvo apsvarstytas LKP CK biuro posėdyje, kur nutarta, kad dėl garbaus amžiaus ir blogos sveikatos būklės Matulionį ištrėmti už Lietuvos SSR ribų yra neįmanoma³⁸. Vietoj to buvo pasirinktas mažiau skausmingas variantas: 1958 m.

³⁵ *LVA*, f. K-30, ap. 1, b. 30, l. 460.

³⁶ Daugiau apie tai žr. Arūnas Streikus, „Arkivyskupo Teofiliaus Matulionio santykiai su sovietine valdžia 1956–1962 m.“, *LKMA Metraštis*, t. XII, 1998, p. 125–137.

³⁷ LSSR KGB pirmininko Kazimiero Liaudžio raštas Antanui Sniečkui, 1958-03-26, in: *LVA*, f. K-30, ap. 1, b. 32, l. 9.

³⁸ LKP CK biuro posėdžio protokolas (ypatingasis aplankas), 1958-05-26, in: *LVA*, f. 1771, ap. 190, b. 11, l. 131.

spalio mėnesį vyskupas buvo prievarta iškeldintas į mažą Šiaurės Lietuvos miestelį Šeduvą, kur budriai KGB prižiūrimas praleido savo paskutiniuosius gyvenimo metus.

KETURIS KARTUS TREMTAS, BET NEPALAUŽTAS:
VYSK. MATULIONIS ŠEDUVOJE.

Paskutinė Kaišiadorių vyskupo tremtis sutapo su trumpo „atšilimo“ sovietų režimo ir Bažnyčios santykiuose pabaiga. Reaguojant į religinio gyvenimo atgijimą nuo 1958 m. rudens visoje Sovietų Sąjungoje vėl atnaujintas grubus Bažnyčios veiklos varžymas, vėliau pavadintas „buldozerinio ateizmo“ vardu. Vienas aktualiausių naujos antireliginės kampanijos uždavinių buvo atkurti ankstesniais metais pakrikusią Bažnyčios administravimo kontrolę ir likviduoti kontrolės stokos padarinius. Pirmiausia siekta sutramdyti drąsiau pasijutusias Bažnyčios hierarchus ir siaurus valdžios toleruojamo sielovadinio darbo rėmus peržengusius kunigus. Aktyviausi kunigai vėl buvo teisiami ir išsiunčiami į lagerius, o vyskupai nušalinami nuo savo pareigų.

Kita vertus, 1958 m. buvo svarbus slenkstis ir visuotinės Bažnyčios gyvenime. Tuo metu, kai vysk. Matulionis buvo vežamas į Šeduvą, Šventosios Romos katalikų Bažnyčios kardinolai jau rinkosi į konklavą, kurioje spalio 28 d. į Šv. Petro sostą išrinko būsimą šventąjį, popiežių Joną XXIII, greit smarkiai pakeisiantį Bažnyčios veidą. Žinią apie nuosekliai griežtą antikomunistinę poziciją reprezentavusio popiežiaus Pijaus XII ligą ir mirtį Maskva taip pat sutiko su viltimi, kad jo įpėdinis Šaltojo karo akivaizdoje užims neutralesnę poziciją. Visų pirma tikėtasi, kad naujasis popiežius susitaikys su komunistų valdomose šalyse Bažnyčiai primestomis veikimo sąlygomis ir aprobuos ten ne be režimo kišimosi suformuotą naują bažnytinę hierarchiją.

Sovietų režimas, nujausdamas galimas permainas Šv. Sosto Rytų politikoje, jau šeštojo dešimtmečio viduryje lojaliems Lietuvos

dvasininkams leido atnaujinti kontroliuojamus ryšius su išeivijos kunigais ir Vatikano įstaigomis. Manipuliuojant jais tikėtasi lengviau pasiekti režimui naudingų Šv. Sosto sprendimų tvarkant Bažnyčios reikalus Lietuvoje. Didžiausias tokių žaidimų trikdys buvo įtakingų Lietuvos dvasininkų turėti alternatyvūs komunikacijos kanalai, todėl juos stengtasi kuo greičiau užgniaužti. Iš lagerio grįžęs ir slaptus ryšius su Šv. Kazimiero kolegija užmegzti sugebėjęs vysk. Matulionis dėl savo neginčijamo autoriteto išeivijos dvasininkams neabejotinai buvo svarbiausias alternatyvios informacijos šaltinis, o sovietų saugumui – didžiausias galvos skausmas. Iš anksto pasirūpinta sudaryti geresnes operatyvinio stebėjimo galimybes – vyskupo bute įdiegta slapto pasiklausymo įranga, tikrinama visa jo pašto korespondencija ir sutelkta informatorių grupė, – Šeduvoje vysk. Matulionį tikėtasi izoliuoti ne tik nuo tolesnio Kaišiadorių vyskupijos valdymo, bet ir nuo platesnio pasaulio.

Vis dėlto net ir praėjus daugiau nei trimis mėnesiams po to, kai vysk. Matulionis buvo atvežtas į Šeduvą, KGB nesugebėjo perimti jo ryšių kontrolės. Antrosios valdybos viršininkas Juozas Obukauskas, susipažinęs su vyskupo buto pasiklausymo suvestinėmis, su aiškiu nepasitenkinimu pastebėjo:

Kaip matyti iš šitų suvestinių, Matulionis vykdė platų susirašinėjimą respublikoje ir su užsieniu, gauna siuntinius ir visa tai daroma be mūsų kontrolės. Prašau užsiimti šiuo reikalu ir man pranešti.³⁹

Sunkiai sekėsi jį nušalinti ir nuo Kaišiadorių vyskupijos reikalų. Iš pradžių vysk. Matulionis tikėjosi galėsiąs ir iš Šeduvos administruoti dieceziją. Jį aplankiusiam Birštono parapijos komiteto pirmininkui jis pareiškė: „prieš valdžios politiką aš neinu, o Kaišiadoris kaip valdžiau taip ir valdysiu, kol būsiu gyvas, o

³⁹ Rezoliucija ant objekto MTJ-229 buto pasiklausymo suvestinės, 1959-01-26, in: *LYA*, f. K-30, ap. 1, b. 34, l. 72.

dėl to, kad mane vežioja, jau penktą kartą veža, aš prie to jau pripratau ir man nebaisu⁴⁰. Vykdydamas ganytojo pareigas vysk. Matulionis 1958 m. lapkričio 26 d. netgi išsiuntinėjo laišką dekanams su nurodymais dėl Mišių aukojimo tvarkos ir reikalavimu gruodžio 8 d. bažnyčiose paskelbti blaivybės metus, taip pažymint šimto metų sukaktį nuo vysk. Motiejaus Valančiaus blaivybės sąjūdžio pradžios. Vis dėlto įsitikinęs, kad valdžia nesitaikstys su tokia padėtimi, vyskupas sutiko perduoti įgaliojimus kapitulai.

Kapitula 1959 m. vasario 18 d. Jiezne surengtame posėdyje valdytoju išrinko kan. Juozapą Meidų. Dėl to vysk. Matulionis kiek nutolo nuo diecezijos, tačiau anaipol ne nuo Bažnyčios reikalų: jį gana dažnai lankė kunigai ir vienuolės iš Lietuvos ir Latvijos, iš Nemunėlio Radviliškio reguliariai atvažiuodavo vysk. Sladkevičius. Galima tvirtinti, kad paskutiniaisiais savo žemiškojo gyvenimo metais Šeduvos tremtinys neoficialiai buvo pripažintas Bažnyčios Lietuvoje primu. Jo autoritetą smarkiai sustiprino ir nedviprasmiški Šv. Sosto gestai. Austrijoje mirus Kauno arkivyskupui metropolitui Juozapui Skvireckui, 1959 m. gruodžio 9 d. Vatikano valstybės sekretorius kardinolas Tardini telegramą, kuria reiškiamas popiežiaus užuojauta ir perduodamas apaštališkas palaiminimas Lietuvos vyskupams, vyskupijų valdytojams ir kapitulų nariams, pasiuntė ne kam kitam, o vysk. Matulioniui. Kitų metų gegužės pabaigoje jam buvo suteiktas specialus Apaštalų Sosto vyskupo titulas, o 1962 m. vasario 9 d., t. y. suėjus lygiai 33 metams nuo vyskupo šventimų, pranešta apie asmeninio arkivyskupo titulo suteikimą.

Vysk. Matulionis nujautė, kad jo pokalbių yra klausomasi, todėl vengė viduje aptarinėti delikatesnius su Bažnyčios padėtimi Lietuvoje susijusius reikalus, tačiau gana atvirai dėstė savo nuomonę

⁴⁰ Birštono parapijos komiteto pirmininko J. Jaruševičiaus pareiškimas, 1959-12-27, in: *ibid.*, b. 33, l. 26.

bendresniais klausimais. Pavyzdžiui, jis labai palankiai atsiliepia apie pirmuosius popiežiaus Jono XXIII žingsnius:

Sako, [kad tai] pirmasis šventas tėvas, kuris moka rusiškai, mat jis buvęs Rytuose. Ir pirmasis šventas tėvas, kuris aplankė ligoninę, vaikų prieglaudą, kalėjimą. Tai žmonės dėl to buvo sujaudinti ir patenkinti.⁴¹

Nuo „nematomų ausų“ vyskupas neslėpė ir savo tvirtos pozicijos tikėjimo laisvės klausimu. Pavyzdžiui, 1959 m. rugsėjį jis su kun. Vincentu Dvaranausku MIC kalbėjosi apie atsinaujinusį spaudimą Bažnyčiai ir būtinybę tam pasipriešinti. Pritardamas pašnekovo nuomonei, kad reikia organizuoti kokią nors vyskupijų valdytojų akciją, vysk. Matulionis pasigenda aktyvesnio pasauliečių veikimo, kuris, jo manymu, būtų efektyvesnis: „Kad visi tikintieji pradėtų prieštarauti, tai gerai būtų, galima būtų priversti. Lenkai katalikai kitokie, jie nepasiduoda, malačiai jie. O pas mus tragedija“⁴².

Iš pasiklausymo suvestinėse ne visada tiksliai fiksuotų užuominų galima spręsti, kad vyskupui nebuvo svetima ekumeninė dvasia, ypač suartėjimas su ortodoksais. Palankiai vertindamas kvietimą kitų krikščionių Bažnyčių atstovams dalyvauti kaip stebėtojams Vatikano II Susirinkime, jis pareiškia: „Mano vienas troškimas, kad ką Fotijus I sugadino, kad pataisyti“⁴³. Be to, vysk. Matulionio operatyvinio sekimo bylos dokumentai liudija, kad būdamas lageryje jis užmezgė ir vėliau palaikė ryšius su katalikybei atvirais pasauliečiais bei Rusijoje apaštalavusiais dvasininkais (pavyzdžiui, su žymiu slovakų misionieriumi Vendelinu Javorka SJ).

⁴¹ Objekto MTJ-229 buto pasiklausymo suvestinė, 1959-01-19, in: *ibid.*, l. 63.

⁴² Objekto MTJ-229 buto pasiklausymo suvestinė, 1959-09-11, in: *ibid.*, l. 234.

⁴³ Objekto MTJ-229 buto pasiklausymo suvestinė, 1962-07-02, in: *ibid.*, l. 234.

AR VYSK. MATULIONIS GALĖJO BŪTI NUŽUDYTAS?

Politiniais ir ideologiniais priešais laikomų asmenų likvidavimas neteisėnėmis priemonėmis buvo įprasta sovietų režimo praktika. Dažniausiai toks susidorojimo su režimo priešininkais būdas buvo naudojamas prieš užsienyje gyvenusius subjektus. Istorinėje literatūroje plačiai aprašyti geriausiai žinomi sovietų slaptųjų tarnybų organizuotų pasikėsinimų atvejai. Tačiau toks būdas pašalinti režimui ypač neparankius asmenis buvo naudojamas ir prieš SSRS teritorijoje gyvenusius asmenis. Slapti nužudymai pasidarė netgi dažnesni po Stalino mirties, nes savo viešu įvaizdžiu labiau pradėjęs rūpintis režimas ne visuomet galėjo griebtis kitų poveikio priemonių: įkalinimo, viešo kompromitavimo ar priverstinio psichiatrinio gydymo. Dažnai tokio susidorojimo taikiniu tapdavo ir dvasininkai, kurie, viena vertus, turėjo didelį autoritetą visuomenėje, kita vertus, jų atžvilgiu buvo ypač sudėtinga rasti įtikinamų „nusikalstamos“ veiklos įrodymų ar kompromituojančių faktų. Galima nurodyti keletą žymesnių dvasininkų žūties atvejų, kai esama pagrįstų įtarimų, kad jie jų galėjo būti prisidėjusius režimo slaptosios tarnybos. Žinoma, absoliuti įtarimų dauguma lieka iki galo nepatvirtinta, nes savo dalyvavimo tokiose akcijose pėdsakus jų užsakovai ir organizatoriai stengėsi itin kruopščiai pašalinti. Todėl dažniausiai istorikai turi remtis tik netiesioginiais argumentais.

Lietuvos teritorijoje pirmas galimo tyčinio nužudymo atvejis susijęs su prel. Jokūbauskio mirtimi. Po to, kai 1944 m. vasarą, artėjant frontui, Kauno arkivyskupijos ordinaras arkivysk. Skvircekas ir jo pagalbininkas vysk. Vincentas Brizgys pasitraukė į Vakarų, arkivyskupijos valdymą perėmė ordinaro įgaliotas prel. Jokūbauskis. Nors jis ir sutiko vykdyti kai kuriuos politinio pobūdžio sovietų režimo reikalavimus, tačiau tvirtai priešinosi valdžios atstovų pretenzijoms kištis į vidinį Bažnyčios gyvenimą. Kadangi Kaunas buvo Lietuvos bažnytinės provincijos centras, režimas

negalėjo ilgai toleruoti nepasiduodančio jo spaudimui vyskupijos valdytojo. Jau 1946 m. pabaigoje LSSR MGB buvo užverbavusi kan. Juozapą Stankevičių ir puoselėjo planus, kaip padaryti jį arkivyskupijos valdytoju⁴⁴. Pagrįstai galima manyti, kad sudedamoji šio plano dalis buvo prel. Jokūbauskio nužudymas. Paprasčiausiai suimti ir nuteisti prel. Jokūbauskį buvo labai nepatogu, nes nacių okupacijos metais šis dvasininkas daug prisidėjo gelbėjant žydus, o sovietų okupacijos pradžioje paskelbė kreipimąsi, kuriuo ragino ginkluotos antisovietinės rezistencijos dalyvius nutraukti pasipriešinimą. Įtarimus dėl nenatūralios prelado mirties sustiprina ir tai, kad vienas MGB ataskaitos, kurioje aprašomas kan. Stankevičiaus kelias į valdytojo pareigas, lapas yra išplėštas iš archyvinės bylos. Esama duomenų, kad mirties išvakarėse, t. y. 1947 m. vasario 2 d. vakare, prel. Jokūbauskiui buvo padaryta vaistų injekcija, kurios poveikis ir buvo mirties priežastis⁴⁵.

Chronologiniu požiūriu vysk. Matulionio mirtis glaudžiai susijusi su netikėtu iškilais Rusijos Stačiatikių Bažnyčios (toliau RSB) hierarcho, Kruticko ir Kolomnos metropolito Nikolajaus (Jaruševičiaus) nušalinimu nuo pareigų ir mirtimi. Šis dvasininkas nuo 1943 m. vadovavo Maskvos patriarchato užsienio ryšių skyriui ir turėjo bene didžiausią įtaką priimant sprendimus dėl RSB santykių su sovietų valdžia ir jos tarptautinių ryšių strategijos. Vysk. Nikolajaus palaikoma pragmatinio bendradarbiavimo su valdžia ir konfrontacijos su Vakarų krikščionių konfesijomis politika Stalino valdymo metais visiškai atitiko režimo interesus ir užtikrino pakankamai saugią RSB egzistenciją. Šešto dešimtmečio pabaigoje tokia laikysena jau nebesutapo su pasikeitusiais režimo planais. Viena vertus, Chruščiovo komanda atsisakė ankstesnės pragmatinio bendradarbiavimo su RSB politikos ir grįžo prie ideo-

⁴⁴ Daugiau apie tai žr. Arūnas Streikus, „Lietuvos dvasininkai raudonajame voratinklyje“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2001, Nr. 4, p. 155–161.

⁴⁵ Kun. Krizantas Juknevičius, „Mirusio valdytojo... nesuėmė“, *XXI amžius*, 1997, Nr. 36, p. 9.

logiškai angažuotų religinio gyvenimo varžymo priemonių. Kita vertus, tarptautinėje arenoje režimas pradėjo intensyviai ieškoti naujų partnerių. Sudedamąją naujo kurso dalimi tapo ir glaudesnių ryšių su Vakarų religiniais lyderiais paieška. Nauji Kremliaus vadovai ypač daug vilčių siejo su pop. Jonu XXIII ir jo iniciatyva sukviestu visuotiniu Bažnyčios Susirinkimu.

Dauguma Rusijos istorikų laikosi nuomonės, kad metropolito Nikolajaus mėginimai protestuoti prieš atsinaujinusį religijos persekiojimą ir jo atsisakymas keisti RSB santykių su kitomis krikščionių bažnyčiomis strategiją buvo pagrindinės priežastys, lėmusios tai, kad 1960 m. rugsėjį Nikolajus valdžios reikalavimu buvo atleistas iš RSB užsienio ryšių skyriaus vadovo ir metropolito pareigų⁴⁶. Be jau minėtų motyvų, nušalinimą galėjo paspartinti ir tai, kad patriarcho Aleksijaus sveikata tuo metu jau buvo silpna, o jo įpėdiniu visi matė tik Nikolajų. Stebina tai, kad vyskupo nušalinimą inicijavęs KGB Nikolajaus poziciją apibūdino beveik identiškai kaip ir vysk. Matulionį – „ji išreiškia reakcingiausiai nusiteikusių dvasininkijos sluoksnių nuotaikas“. Nepaėjus nė trims mėnesiams po nušalinimo, 1960 m. gruodžio 13 d. vyskupas mirė ligoninėje įtartinomis aplinkybėmis. Amžininkai buvo įsitikinę, kad įvykdyta žmogžudystė, beveik visi istorikai irgi abejoja, ar Nikolajus mirė savo mirtimi.

Sutapimu turbūt negalima paaiškinti ir virtinės pasikėsinimų nužudyti ar į nužudymą panašių dvasininkų mirties atvejų devinto dešimtmečio pirmoje pusėje. Šios serijos pradžia galima laikyti nepavykusį pasikėsinimą į paties pop. Jono Pauliaus II gyvybę 1981 m. gegužės 13 d. Nepaisant kontroversiškų vertinimų, pastaraisiais metais pateikiama vis daugiau įrodymų, kad pasikėsinimas buvo gerai organizuota kelių komunistinio bloko šalių slaptųjų

⁴⁶ Михаил Шкаровский, *Русская православная церковь при Сталине и Хрущеве*, Москва: Крутицкое Патриаршее подворье, 1999, p. 373–375; Ольга Васильева, *Русская Православная Церковь и Второй Ватиканский собор*, Москва: Лепта-Пресс, 2004.

tarnybų operacija su ilgalaikę jos maskavimo priemonių programa⁴⁷. 1981 m. lapkričio 24 d. po sunkvežimio ratais Vilniuje žuvo aktyvus tikinčiųjų teisių gynėjas Lietuvos Helsinkio grupės narys kun. Bronius Laurinavičius. Sovietmečiu atliktas oficialus įvykio aplinkybių tyrimas, žinoma, stengėsi paneigti pagrindžio spaudoje ir visuomenėje iš karto pasklidusias kalbas, kad kunigas buvo tyčia pastumtas po automobilio ratais. Tokios versijos nepatvirtino ir po Nepriklausomybės atkūrimo atliktas pakartotinis tyrimas. Neabejotina, kad jeigu avarija buvo surežisuota KGB, visi įkalčiai buvo kruopščiai paslėpti, tačiau akivaizdu ir tai, kad režimas turėjo svarių motyvų šį dvasininką pašalinti be teismo⁴⁸.

Panaši paslapties skraistė gaubia ir kito žymaus Lietuvos katalikiško pagrindžio veikėjo kun. Juozo Zdebskio žūtį autoavarijoje 1986 m. vasario 5 d. Vis dėlto vien tai, kad dviejų garsių tikinčiųjų teisių sąjūdžio dalyvių tragišką mirtį neaiškiais aplinkybėmis skiria vos ketveri metai, sukelia pagrįstą abejonę, kad tai tebuvo nelaimingi atsitikimai. Juo labiau kad kun. Zdebskio atveju tai nebuvo pirmas autoįvykis, dėl kurio kilo grėsmė jo gyvybei. Be to, 1980 m. prieš jį buvo įvykdyta netgi išlikusiuose KGB archyvuose dokumentuose užfiksuota speciali priemonė, sužalojusi jo sveikatą. Kun. Zdebskis buvo specialiai nudegintas cheminėmis medžiagomis ir paskleistas gandas, kad jis neva sergąs venerine liga⁴⁹. Tai labai retas atvejis, kai turime tiesioginių įrodymų, kad KGB naudojo priemones, kuriomis kėsintasi į persekiotų asmenų sveikatą ir gyvybę.

Daug sunkiau nuslėpti savo dalyvavimą panašaus pobūdžio akcijose sekėsi kitų komunistinio bloko šalių specialiosioms tarnyboms. Šiuo metu jau niekas neabejoja, kad kun. Jerzy Popiełuszko

⁴⁷ Naujausia informacija šia tema knygoje: Ferdinando Imposimato, Sandro Provvionato, *Attentato al Papa*, Milano: Chiarelettere, 2011.

⁴⁸ Daugiau apie tai žr. Vidas Spengla, *Objektas „Intrigantas“: Kunigo Broniaus Laurinavičiaus gyvenimas ir veikla*, Vilnius: LKMA, 2002.

⁴⁹ Daugiau apie tai žr. Vidas Spengla, *„Akiplėša“: KGB kova prieš Bažnyčią: pagal kunigo Juozo Zdebskio sekimo bylą*, Vilnius: Lumen, 1996.

nužudymas 1984 m. spalio 19 d. buvo organizuotas komunistinės Lenkijos saugumo tarnybos. Svarbu pažymėti, kad ir šiuo atveju iš pradžių buvo inscenuotas autoįvykis, kurio kunigui pavyko išvengti. Nors iki šiol tebevyksta tyrimas, Čekoslovakijos komunistinio režimo nusikaltimų tyrinėtojai sukaupė daug duomenų, patvirtinančių, kad 1981 m. vasario 25 d. savo bute Bratislavoje rastas negyvas pagrindžio kunigas Premyslas Coufalas irgi tapo šio režimo slaptosios tarnybos auka. Šantažuojamas išduoti jam žinomas Slovakijos pagrindžio bažnyčios struktūras ir jų ryšius su Vakarais, kun. Coufalas nusižudė arba buvo nužudytas⁵⁰.

Trumpai apžvelgę svarbiausius galimo nesankcionuotos prievartos prieš dvasininkus panaudojimo atvejus Lietuvoje ir kitose komunistinio bloko šalyse, galime padaryti keletą preliminarių apibendrinimų. Visų pirma, pažymėtina tai, kad šie atvejai yra būdingi ne kuriam nors apibrėžtam laikotarpiui, o visai komunistinių režimų egzistavimo epochai. Antra, galima išskirti du pagrindinius galimo pasikėsimo į gyvybę būdus. Vyresnio amžiaus dvasininkai, nuolat vartoję vaistus, paprastai mirdavo po injekcijos (prel. Jokūbauskis, vyskupai Nikolajus ir Matulionis). Jaunesni, chroniškomis ligomis nesirgę kunigai dažniausiai pakliūdavo į galimai inscenuotus autoįvykius (kunigai Laurinavičius, Popieluszko, Zdebskis). Trečia, visi minėti dvasininkai buvo aktyvūs Bažnyčios veikimo laisvės gynėjai, turėjo didelį autoritetą visuomenėje ir dėl vienos ar kitos priežasties buvo itin įsipykę režimui.

Paspartinti vysk. Matulionio mirtį sovietų režimas taip pat turėjo svarių motyvų. KGB ne be pagrindo nuogaštavo, kad vyskupas per slaptus ryšius su Roma kanalus gali sugriauti sovietų valdžios planus, susijusius su Lietuvos dvasininkų dalyvavimu Vatikano II Susirinkime. Kvietimus dalyvauti Susirinkime gavo visi Lietuvos vyskupai, tačiau dauguma jų valdžios valia buvo nušalinti nuo

⁵⁰ Miroslav Lehky, „The case of Father Premysl Coufal“, *Frontier*, Oxford, 2005, Nr. 8, p. 33–36.

vyskupijų administravimo ir negalėjo tikėtis gauti leidimo išvykti. Vietoj jų režimas rengėsi į Romą siųsti tuos vyskupijų valdytojus, kurie buvo jam visiškai lojalūs ir kontroliuojami jo slaptųjų tarnybų. Kad numatyta vyskupijų valdytojų išvyka būtų kuo sklandesnė, sovietų saugumas atliko atitinkamus parengiamuosius darbus. Visų pirma, jo pastangomis 1962 m. liepą Kaišiadorių vyskupijos valdytoju vietoj nepatikimo kan. Meidaus buvo išrinktas visiškai kontroliuojamas kan. Povilas Bakšys. Sužinojęs apie galimą kan. Meidaus nušalinimą, vysk. Matulionis visai rimtai svarstė galimybę susigrąžinti vyskupijos valdymą į savo rankas ir tik po didelio spaudimo sutiko suteikti kanoninį įgaliojimą valdyti vyskupiją valdžios primestam kandidatui. Tačiau KGB žinojo, kad neoficiali ordinario nuomonė apie naują vyskupijos valdytoją yra labai prasta⁵¹, todėl manyti, kad vysk. Matulionis pritartų galimam kan. Bakšio skyrimui apaštaliniais administratoriumi, nebuvo jokio pagrindo.

Maža to, baimintasi, kad vysk. Matulionis gali sukliudyti ir kito išvykai į Susirinkimą besirengusio dvasininko – Vilniaus arkivyskupijos valdytojo kan. Česlovo Krivaičio – statuso kanoninį įteisinimą. Vysk. Matulionis dar 1961 m. sužlugdė šio dvasininko paskyrimą Vilniaus arkivyskupijos apaštaliniais administratoriumi, atimdamas iš jo Kaišiadorių vyskupijos garbės kanauninko titulą, taip pat laiške Šv. Kazimiero lietuvių kolegijos Romoje rektoriui prel. Ladui Tulabai pareiškęs neigiamą nuomonę šiuo klausimu. KGB sudarytoje vysk. Matulionio operatyvinio sekimo byloje yra išlikęs nepasirašytas spausdintas raštelis, kuriuo dėl paaiškėjusių naujų aplinkybių atšaukiamas ankstesnis vyskupo raštas dėl kanauninko titulo atėmimo Krivaičiui. Galima daryti prielaidą, kad vyskupas buvo verčiamas šį raštą pasirašyti, tačiau neaišku, ar sutiko. Kad ir kaip buvo, sovietų režimas buvo suinteresuotas, jog vysk. Matulionis daugiau nebesikištų į Bažnyčios valdymo Lietuvoje reikalus, kurių sutvarkymui režimo pageidaujamu būdu Vatikano II Susirinkimas, atrodė, atveria naujas perspektyvas.

⁵¹ Daugiau apie tai žr. Streikus, *op. cit.*, p. 136.